

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

ПОТАПОВ ВЯЧЕСЛАВ МИХАЙЛОВИЧ

УДК 130.2: [141.319.8:271.2-36]

**СВЯТІСТЬ ЯК АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ
КУЛЬТУРИ**

спеціальність 09.00.04 – філософська антропологія,
філософія культури

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філософських наук

Харків – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії культури і філософії науки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор,
Панков Георгій Дмитрович, професор
кафедри теорії культури і філософії
науки Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, доцент,
Батаєва Катерина Вікторівна,
професор кафедри соціології
Харківського гуманітарного
університету «Народна українська
академія»;

кандидат філософських наук, доцент,
Годзь Наталія Борисівна, доцент
кафедри філософії Національного
технічного університету «Харківський
політехнічний інститут».

Захист відбудеться « ____ » _____ 2018 р. о ____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.06 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6, ауд.243.

З дисертацією можна ознайомитися у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.

Автореферат розіслано « ____ » _____ 2018 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Подольська Т. В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Співіснування різних культурних традицій простежується в складному динамічному процесі їх взаємодії, що представляє собою необхідну умову розвитку культури в цілому й окремих її модифікацій. Осмислення характеру й механізмів взаємодії кожної традиції з її соціокультурним оточенням складає суттєве проблемне поле гуманітарних дисциплін у їх прагненні розібратися в надзвичайно складній ситуації культурної мозаїки, в якій усі її компоненти зазнають трансформаційних процесів.

Одним із істотних механізмів, що забезпечують буття будь-якої культури, є системне ядро традиції, яке конституює її як унікальне явище серед культурних формацій, що оточують її. Системне ядро культури також забезпечує стійкість традиції в будь-якій ситуації трансформації, під яку вона підпадає під дією навколишнього середовища. У зв'язку зі вказаним зауваженням актуалізується проблема вивчення місця й ролі системного ядра культурних традицій як фактора їх життєдіяльності у статичному й динамічному відношеннях.

Серед широкого конгломерату культурних традицій помітне місце займає християнство, яке не тільки зазнає впливу з боку соціокультурного середовища, яке оточує його, але також і впливає на нього. Результатом взаємного впливу є ускладнення, яке відбувається всередині цих систем за рахунок притоку інформації зовні і її внутрішньої переробки, яка здійснюється власними механізмами, що забезпечують життєздатність систем.

Одним із найістотніших механізмів буття християнської культури є ідеал святості як необхідний і безумовний інваріант християнства у всіх його конфесійних модифікаціях. Звернення до осмислення вказаного ідеалу має на увазі інтенцію гуманітарних дисциплін у напрямі вивчення не лише його вмісту, але також функціонального значення як системного ядра християнської традиції. Святість як істотна аксіологічна величина одночасно служить надзвичайно важливим культурним імперативом християнської традиції, що визначає характер і спрямованість її орієнтування в широкому життєвому просторі. Вказана обставина означає погляд на святість як на механізм соціокультурного регулювання у межах християнської традиції. З одного боку, цей ідеал виглядає механізмом фільтрації інформації, що поступає із зовнішнього середовища, а також її адаптації до внутрішнього порядку християнської традиції або ж чинником блокування зовнішньої інформації в разі її несумісності зі встановленим у традиції порядком. З іншого боку, характер ставлення до християнської традиції з боку її зовнішнього соціокультурного оточення також значною мірою обумовлюється характером відношення до християнських цінностей, що концентруються довкола ідеалу святості.

Таким чином, ідеал святості складає ціннісну основу взаємодії християнської культури з її соціокультурним середовищем, досвід якого представляють різнопланові варіанти – діалог, співпраця, толерантність, конфронтація. Все це передбачає аксіологічну аналітику святості в тісній співвіднесеності з проблемою міжкультурних відношень. Окреслений контекст аналітики феномену святості

вписується в проблемне коло філософії культури, у межах якої тема даного дослідження набуває своєї актуальності.

Питання про культуру виглядає питанням про людину в її ставленні до життя, що фіксується в цінностях, ідеалах і проектується в багатообразних культурних модифікаціях, включаючи християнську релігію. Святість розглядається як досягнута людиною повнота гармонії з Богом, а християнство – релігією Боголюдства, що спрямовує людину до вказаного ідеалу. Якщо в християнській релігії святість постає смисло-життєвою стратегією, то аскетика як турбота про боголюдську особистість – духовною практикою у здійсненні названої стратегічної мети. Антропологічний вимір християнської культури викликав запитованість християнської антропології, у якій органічно поєднуються богословський дискурс із філософським осмисленням людини. Вивчення досвіду інтелектуальної презентації святості й аскетичних духовних практик з точки зору християнської думки актуалізують філософсько-антропологічний контекст цього дисертаційного дослідження.

Актуальність теми роботи не зводиться лише до теоретичної сторони питання, але також обумовлюється практичними завданнями, які диктує сучасність, – перш за все завданнями духовної трансформації життя суспільства і культури. Християнська культура з аскетичною її константою має значний духовний потенціал і протистоїть споживацтву, характерному сучасному суспільству, в якому домінує гонитва за індивідуальним комфортом. Відповідно до вказаної обставини актуалізується проблема використання ціннісного потенціалу християнства в широкій сфері духовної практики секулярної культури. Постсекулярна ситуація буття культури в значній мірі актуалізує міжкультурний діалог між світськими та релігійними її формаціями в націленості на вирішення низки глобальних проблем людського існування. Конструювання вказаного діалогу і пошук його ефективних механізмів диктує необхідність вивчення досвіду відносин християнської культури з її соціокультурним середовищем і його всебічного врахування в практиці міжкультурних стосунків.

Таким чином, актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлюється його запитованістю у вирішенні низки важливих теоретичних і практичних завдань, що належать до компетенції філософської антропології і філософії культури.

Дослідження досвіду стосунків християнської культури з її соціокультурним середовищем цікавили людство з прадавніх часів. Вже в посланнях апостола Павла представлені норми і правила, що регламентують відносини віруючих християн із культурною спільнотою. Значна увага проблемі взаємодії християнської духовної традиції і соціокультурного середовища, яке її оточує, приділялася в роботах Тертуліана, Аврелія Августина й Абеяра.

Інтерес до вивчення і переосмислення взаємодії християнської духовної традиції і соціокультурного середовища на початку ХХ століття був обумовлений кризою європейської культури. Значний внесок в осмислення цієї взаємодії у вказаний період зробили К. Барт, П. Тілліх, К. Доусон, А. Тойнбі, Р. Нібур, Б. Рассел. Тема взаємодії християнської духовної традиції і культурної спільноти активно дискутувалася у творах М. О. Бердяєва, П. Флоренського, С. М. Булгакова, Г. П. Федотова, К. Керна, В. М. Лоського, Г. В. Флоровського, С. Л. Франка.

У новітній час імпульс до вивчення взаємодії християнської духовної традиції і культурної спільноти був заданий філософами Ж. Дельозом, П. Адо, М. Фуко. У роботах вищезгаданих авторів питання взаємодії християнської духовної традиції та соціуму не було домінуючим, оскільки первинна увага приділялася дослідженню аскетичних практик, які є, втім, основою будь-якої духовної традиції. Результати досліджень античних і християнських аскетичних практик вищезгаданих авторів постають базисом в новітньому розумінні стратегій взаємодії християнської духовної традиції, її основи – святості та соціокультурного середовища, оскільки в цьому дослідженні приймається як одна з базових його дефініцій теза про розуміння християнської духовної традиції в нерозривному зв'язку зі святістю як фундаментом культури. В цьому контексті результати досліджень аскетичних практик Ж. Дельоза, П. Адо, М. Фуко мають значний інтерес і залишають широке поле для філософського осмислення питань взаємодії християнської духовної традиції та культурних практик тієї чи іншої епохи.

Також у контексті новітніх досліджень християнського аскетизму, взаємодії християнської духовної традиції та культурної спільноти варто відмітити роботи В.М. Топорова, П. Рікера, Б. А. Успенського, С. С. Аверенцева, А. Аржаковського, М. Плекона, Г. Митрофанова, А. П. Забіяко. Окремо необхідно відзначити роботи С. С. Хоружого. Феноменологічне дослідження аскези православного християнства, здійснена мислителем, дозволяє по-новому осмислити досвід святості православного християнства, відкриває нові можливості пошуку оптимальних форм взаємодії християнської духовної традиції і культурної спільноти.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в межах комплексної науково-дослідної теми кафедри теорії культури і філософії науки філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Трансдисциплінарні дослідження в науці і культурі» (№ 0115U001701).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи – дослідити взаємодію духовної традиції православного християнства і культури на основі ідеалу святості.

Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань:

- дослідити святість як конститууючий чинник християнської аскетичної духовності та виявити її філософські аспекти;
- здійснити порівняльний аналіз античних і християнських духовних практик;
- застосувати концепції А. Тойнбі, Г. Федотова, Річарда й Райнхольда Нібурів, М. Фуко, С. Хоружого як методологічний інструментарій аналізу предметного поля дослідження;
- виявити роль ідеалу святості в перетворенні різних сторін духовного, соціального і матеріального життя та соціокультурного оточення християнства;
- проаналізувати типологію святості в трансформації основних моделей взаємозв'язку православ'я з соціокультурним оточенням в українському історико-культурному контексті.

Об'єкт дослідження – взаємозв'язок православної християнської традиції та її соціокультурного оточення.

Предмет дослідження – ідеал святості в системі взаємодії православної християнської традиції та її соціокультурного оточення.

Теоретичною й методологічною основою дослідження є філософсько-антропологічний підхід у комплексному поєднанні з аксіологічним, герменевтичним та агіографічним методами дослідження. Філософський підхід вивчення поставленої в дисертації проблеми доповнюється культур-філософським і лінгвістичним прийомами дослідження, що дозволили проаналізувати механізми і принципи взаємодії духовної традиції православного християнства, її основи – святості і соціокультурного оточення.

Концептуальні напрацювання М. Фуко, П. Адо, С. С. Хоружого використовуються як основа антропологічного аналізу аскетичних практик античної та християнської аскези, взаємодії духовної традиції православного християнства і культурної спільноти. Важливою методологічною складовою дисертаційного дослідження є метод агіографічного аналізу кризових явищ у культурі Г. П. Федотова, а основою культур-філософського аналізу взаємозв'язку християнської духовної традиції та культурної спільноти – типологічний метод братів Нібур. Окремі елементи теорії локальних цивілізацій А. Тойнбі, а також філософії культури П. Флоренського органічно доповнюють методологічну основу дисертаційного дослідження.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в філософсько-антропологічному обґрунтуванні впливу феномену святості на трансформацію культури.

Отримані результати, які відзначаються науковою новизною, конкретизуються у наступних положеннях:

вперше:

– встановлено значення ідеалу святості не лише з точки зору визначення його місця в християнській традиції як її системоутворюючого ядра, але і як визначального чинника різних типів відносин цієї традиції з її соціокультурним оточенням, що дозволило вийти в осмисленні святості за межі винятково статичного підходу до християнської культури на рівень складних динамічних процесів міжкультурних комунікацій;

– виявлені та проаналізовані різні соціокультурні модифікації християнського ідеалу святості (релігійне вояцтво, побутове благочестя, місіонерський подвиг, мучеництво за Христа, праведне життя у Христі та ін.), що дало можливість його розуміння як синтезу трансцендентного і соціального вимірів культури, а також з'ясувати роль соціокультурного середовища в процесі формування християнських ціннісних констант;

– обґрунтована активна роль ідеалу святості в перетворенні соціально-культурного оточення християнства та встановлено, що ця функція здійснюється опосередковано – через аскетичну практику, яка передбачає відкритість світу крізь призму християнської духовності;

– запропонована методологія вивчення ідеалу святості й аскетичних практик як чинника соціокультурних процесів, основу якої складає комбінаторика філософсько-антропологічного і культур-філософського підходів, ужитих у напрацюваннях Райнхольда Нібура, Річарда Нібура, А. Тойнбі, Г. Федотова, М. Фуко, С. Хоружого. Представлена методологія значною мірою розширює і поглиблює погляд на

християнську аскетику як на різновид духовної культури і проекцію людських духовних устремлінь.

поглиблено розуміння:

– різних сенсів, цілей і антропологічних результатів античної та християнської аскези: якщо кінцевою метою античної аскези є удосконалення людини, то у християнській аскезі ця мета є проміжною, тоді як кінцевою метою християнської аскези є перетворення всієї повноти буття у напрямі подолання його гріховності за допомогою онтологічної трансформації особистості. Вказана обставина дозволяє чітко розрізняти, через антропологічні й онтологічні відмінності, античні та християнські аскетичні практики, а також розглядати християнство з його аскетичною константою як активну традицію відносно соціокультурного середовища;

– процесу руйнування духовних традицій і секуляризації святості як чинників уповільнення і деградації соціокультурної динаміки. Спотворення в основі духовної традиції, неповна або вибіркова реалізація її складових призводить до утворення і розвитку процесів деградації як у структурі духовної традиції, так і в культурі взагалі.

набули подальшого розвитку:

– уявлення М. Фуко, П. Адо про античні аскетичні практики як методологічну основу християнської аскетичної традиції, а також античну філософію в цілому як механізму духовної трансформації особистості в її прагненні самовдосконалення.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є результатом самостійної дослідницької роботи автора. Концепція, зміст, висновки дисертації і тексти публікацій розроблено й викладено автором самостійно. У дисертації використано підготовлені автором матеріали статей і тез виступів на конференціях.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що результати дисертаційної роботи можуть використовуватися в подальших філософсько-антропологічних дослідженнях культури, застосовуватися при розробці курсів і спецкурсів з історії та теорії культури, філософії, теології, філософії культури, історії культури.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження виголошувалися і обговорювалися на науковому семінарі кафедри теорії культури і філософії науки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, на двох міжнародних науково-практичних конференціях: «Відродження духовності у сучасному світі» (Харків, 2013 р.), «Культурологія й інформаційне суспільство XXI століття» (Харків, 2016 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відображені в 8 публікаціях, з яких 5 опубліковано у фахових виданнях України з філософських наук, 1 у закордонному періодичному виданні, інші – в матеріалах конференцій.

Структура і обсяг дисертації обумовлені поставленою метою, завданнями та логікою дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів (що містять 13 підрозділів), висновків та списку використаних джерел (168 найменувань). Загальний обсяг роботи - 167 сторінок, з яких 140 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується вибір теми, її актуальність, зв'язок із науковими програмами, планами, темами, мета і завдання дослідження, формулюються його об'єкт і предмет, визначаються методологічні основи, розкриваються наукова новизна, теоретичне та практичне значення отриманих результатів, надається інформація про апробацію та публікації за темою дисертації, її структуру і обсяг.

У першому розділі **«Святість як смислове ядро антропологічних практик християнства»** аналізується ключове поняття святості в контексті онтологічних, антропологічних, культур-філософських і семантичних аспектів його вираження.

У підрозділі 1.1. **«Святість як чинник трансляції аскетичної духовності»** виявляються спільні і відмінні межі духовної і культурної традицій на основі проведених досліджень І. В. Суханова, Д. М. Угриновича, Е. С. Маркаряна, І. А. Барсегяна та ін. Відповідно до проведеного зіставлення вказаних традицій виявилися їх істотні відмінності. Так, з'ясувалося, що основна функція культурної традиції полягає в підтримці стабільності соціуму, тоді як провідна тенденція духовної традиції православного християнства полягає не в підтримці стабільності соціуму, а в онтологічній трансформації всієї повноти буття. Це розмежування послужить теоретичною основою в подальшому вивченні проблеми відносин православного християнства з його соціокультурним оточенням.

У підрозділі 1.2. **«Семантичні аспекти осмислення досвіду святості»** з'ясовується, яким чином святість виражалася у низці мовних традицій різних етнокультурних спільнот, що з часом прийняли християнський концепт святості. Вказані уявлення про святе в цих спільнотах зіставляються з християнським розумінням святого і священного. Це дослідження спирається на роботи таких авторів, як Е. Бенвеніст, В. М. Топоров, А. П. Забіяко, П. Флоренський, Р. Отто. Як з'ясувалося, в системі розглянутих дохристиянських релігійних уявлень про святість це поняття демонструє певну семантичну єдність, що тяжіє до розуміння названого феномену як «сили», яка встановлює певні норми і контролює їх виконання. У християнській традиції святість трактується як обоження, що змінює характер осмислення комунікації між Богом і людиною.

У підрозділі 1.3. **«Духовні практики як шлях до трансформації особистості: досвід самовдосконалення в античній і християнській аскезі»** античні «практики себе» розглядаються як такі, що спрямовані на певне поліпшення людської природи, на формування суб'єктом практики самого себе. Вказане формування, у свою чергу, здійснювалося за допомогою наставника і в горизонті поцейбічного буття (можливо, за винятком, практики філософської школи Платона). Тоді як у духовній традиції християнства процес самовдосконалення здійснюється в контексті взаємодії адепта християнської аскетичної практики з Інобуттям. Вказана взаємодія досягається через культивування особливих психосоматичних вправ, частково запозичених християнством із античних «практик себе»;

У підрозділі 1.4. **«Онтологічні й антропологічні засади аскетичних практик античності й християнства»** йдеться про те, що весь комплекс античної аскези базується на онтологічній основі античності і здійснюється в горизонті

емпіричного буття. В установці боротьби з пристрастями і в затвердженні високої цінності безпристрасності виявляється пряме запозичення християнства з античних, зокрема стоїчних, практик. Але якщо в стоїцизмі безпристрасність з атараксією співвідносяться з фіналом практики, то в християнській аскезі безпристрасність є проміжним пунктом глобального процесу сходження до Інобуття. Граничну концентрацію уваги аскет спрямовує на ретельний аналіз процесів, що відбуваються в його свідомості. Ця установка була запозичена християнством із піфагорійських аскетичних практик. Проте в християнській аскезі вказана установка не має такого істотного значення, оскільки виконує допоміжну роль. Тоді як головною метою є перетворення всієї повноти буття у напрямі подолання його гріховності за допомогою онтологічної трансформації особистості.

Підрозділ 1.5. *«Формування ідеалу святого в ранньому християнстві»* присвячується дослідженню формування уявлень про святість у ранній християнській Церкві. В результаті проведеного аналізу з'ясувалося, що святість у ранньому християнстві розумілася як властивість усіх вірних членів християнської общини, і лише з четвертого століття святість почала сприйматися як предикат не всіх, а окремих, вибраних членів общини. Вказана обставина свідчить про динамічний, але не про статичний характер християнських уявлень про святість, що дозволяє надалі розглядати відносини духовної традиції і соціокультурного середовища в динаміці змін уявлень про святість у різні історичні епохи.

У підрозділі 1.6. *«Філософські аспекти осмислення досвіду святості»* досліджуються культур-філософські концепції Г. П. Федотова, А. Тойнбі, Р. Нібура, С. С. Хоружого, які тією або іншою мірою приділили увагу проблематиці, що розглядається в дисертації. В процесі осмислення їх творчості виявлено низку концептуальних позицій, які використані як методологічні підходи в дослідженні предметного поля дисертаційної теми.

Другий розділ *«Святість у культурі. Досвід філософсько-антропологічного осмислення»* розкриває характер і основні шляхи впливу феномену святості на культурну динаміку, виявляє роль і місце святості як чинника трансформаційних процесів у культурі.

У підрозділі 2.1. *«"Виклик і відповідь", „відхід і повернення" як механізми соціокультурної діяльності в аскезиці»* виявляється культуротворчий потенціал феномену святості на основі елементів цивілізаційної теорії А. Тойнбі (законів «виклику і відповіді», «відходу і повернення»). На підставі аналізу діяльності низки християнських святих обґрунтовується твердження про істотний вплив духовної традиції на її соціокультурне середовище. Ця обставина дозволяє розширити горизонт осмислення святості за межі статичного підходу в поясненні християнської культури на рівень складних динамічних процесів міжкультурних відносин.

У підрозділі 2.2. *«Аскетична практика в контексті православної антропології»* досліджується досвід духовного сходження аскета до здобуття святості, механізми взаємодії аскета з Інобуттям. Дослідження спирається на роботи фундаторів православної антропології Єфрема Сиріна, Іоанна Лествічника, Ісаака Сиріна, Ігнатія Брянчанінова, В. Н. Лоського, Г. В. Флоровського, С. С. Хоружого. В результаті проведеного дослідження виявлені основні етапи духовного сходження аскета до здобуття святості, механізми її трансляції в соціокультурне середовище.

Здійснений в підрозділах 2.1 і 2.2 аналіз відкриває можливість звернутися до дослідження механізмів взаємодії феномену святості і соціокультурного середовища.

У підрозділі 2.3 **«Основні моделі відносин християнства і культури в творчості Річарда і Райнхольда Нібур»** здійснений аналіз взаємодії християнської духовної традиції і соціокультурного середовища, заснований на методології вказаних авторів, представників діалектичної теології культури. З'ясувалося, що запропоновані ними моделі формувалися не в синхронії, а в діахронії культурного розвитку суспільства. Встановлений зв'язок вказаних моделей із певними історичними епохами, з якими ув'язується розгляд динаміки реалізації ідеалу святості. Підкреслюється значення творчості братів Нібур стосовно ґрунтовного вивчення взаємодії православ'я і його соціокультурного середовища в українському історико-культурному контексті, що є предметом дослідження в наступному розділі дисертаційної роботи.

У підрозділі 2.4. **«Християнська духовність і культура в контексті агіографічного аналізу культури»** розглядається метод аналізу кризових явищ у культурі Г. П. Федотова. Вивчення культур-філософської концепції Г. Федотова дозволило з'ясувати, що святі Русі своєю діяльністю не лише відображали стан культурної спільноти давньоруської держави, але і справляли істотний вплив на культурну динаміку Русі. Вивчені факти з історії святості дозволяють стверджувати, що формування типів святих Русі протікало не без участі культурної спільноти, що висувало певні запити на той або інший тип святості.

У третьому розділі **«Типологія святості в соціокультурній трансформації православ'я у вітчизняному історико-культурному контексті»** вивчені трансформаційні процеси святості в контексті вітчизняної соціокультурної динаміки, з урахуванням проаналізованих раніше типологічних моделей святих. Методологічною основою цього дослідницького процесу послужили розглянуті вище концепції А. Тойнбі, Р. Нібура, Г.П. Федотова і С.С. Хоружого, які склали єдиний простір авторської інтерпретації проблемної ситуації цього розділу.

У підрозділі 3.1. **«Типологія святості й моделі відносин православної традиції з соціокультурним середовищем у Київській, Московській Русі й імператорській Росії»** з'ясувалося, що формування типів святості давньої України-Русі відбувалося за активної співучасті культури і соціуму, запиту історичної спільноти на певний тип святості. Цей запит обумовлювався соціальними викликами відповідної епохи. Виявлені і проаналізовані різні соціокультурні модифікації християнського ідеалу святості (наприклад, релігійне вояцтво, побутове благочестя, місіонерський подвиг, мучеництво за Христа, праведне життя в Христі) дозволяють зрозуміти названий ідеал у синтезі трансцендентного і соціального вимірів культури, а також з'ясувати роль соціокультурного середовища в процесі формування християнських ціннісних констант.

Підрозділ 3.2. **«Християнська культура як об'єкт конфронтації в умовах державного атеїзму»** присвячений дослідженню взаємодії православ'я з його соціокультурним середовищем у період від жовтневого перевороту 1917 р. до кінця ХХ ст. В результаті проведеного аналізу з'ясувалося, що модель відносин духовної традиції і культури, що склалася в ХХ ст. на території колишньої Російської імперії, висвітлена відповідно до методології братів Нібур як модель «культура проти

Христа». Її артикуляція у цей період умовно поділяється на декілька етапів («революційний», «сталінський», «хрущовський», «брежнєвський» та новітній). Для кожного з цих етапів характерний певний тип святості (священномученики, мученики, сповідальники, преподобні). Вказана обставина дозволяє розглядати феномен християнської святості як фактор рухливий і динамічний, що реагує на виклики соціокультурного середовища.

Підрозділ 3.3. *«Ідеал святості в ситуації антропологічного повороту від „онтологічної людини” до „людини безмежної”»* виявляє залежність формування типології святості від характеру певної домінуючої моделі взаємодії духовної традиції і соціокультурного середовища. З’ясувалося, що в більшості випадків типи святості відповідали основним характеристикам моделей взаємодії християнської традиції і культури, запропонованих братами Нібур. Наголошується, що протягом усієї вітчизняної історії православ’я в контексті зміни антропоформацій від «людини онтологічної» до «людини безмежної» вказані моделі взаємодії духовної традиції і соціокультурного середовища послідовно змінювали одна одну.

В результаті аналізу взаємодії православної традиції і соціокультурного середовища встановлено, що приналежність до православної традиції суб’єкта визначається не виконанням ним установлених традицією правил і норм, а культивацією властивих їй аскетичних практик. Обґрунтовується думка, згідно з якою форми трансляції святості в соціокультурному середовищі зазнають трансформації, оскільки процес взаємодії православної традиції і соціокультурного середовища є динамічним і рухливим.

ВИСНОВКИ

У висновках до дисертації підбито підсумки і узагальнені результати проведеного дослідження. Наголошується, що в дисертації зроблена спроба здійснити транспозицію ідеалу святості з богословської парадигми в простір філософсько-антропологічного і культур-філософського його осмислення зі збереженням християнського смислового інваріанту як початкової даності для інтерпретації. При цьому використовувалися різноманітні філософські дискурсивні практики, застосовані до предмета виконаної роботи. Основним висновком проведеного дослідження є погляд на святість як істотний механізм трансформації культури не лише у межах власне християнської традиції, але також у ширшому суспільному діапазоні. Викладена обставина розкривається в наступних основних положеннях.

1. Святість як імператив звернення людини до Бога і досягнення ідеалу обоження є істотним чинником смисло-життєвого орієнтування людини в системі християнської традиції. Названий ідеал складає системне ядро цієї традиції, довкола якого концентрується вся її ціннісна шкала. Тому святість як антропологічний чинник органічно поєднується з її роллю аксіологічного чинника, який створює ціннісну конфігурацію християнської культури. Орієнтування до Бога одночасно є орієнтуванням до християнської культури з її аскетичною константою, яка є своєрідною «тактикою життя» у здійсненні святості як антропологічної стратегії. Аскетична традиція разом із її смисловим ядром – святістю – виглядає провідним

механізмом соціокультурного регулювання у межах християнської традиції. У дисертаційному дослідженні обґрунтовується теза про аскетичні практики як основу духовної традиції, а також конститууючий чинник християнської аскетичної духовності. Саме у такій духовній практиці ця традиція знаходить свою ідентичність. Культивування аскетичних практик православної традиції приводить до трансформації свідомості адепта практики у напрямі його обоження, що, у свою чергу, дозволяє адепту практики транслювати досвід святості, здобутий ним у взаємодії з Інобуттям на антропологічній межі, у сферу зовнішньої емпіричної реальності. Форми трансляції святості в соціокультурне середовище зазнають трансформації, оскільки процес її взаємодії з християнською традицією є динамічним і рухливим. Ця обставина дозволяє розширити горизонт осмислення святості за межі суто статичного підходу до християнської культури на рівень складних динамічних процесів міжкультурних стосунків. Таким чином, філософське осмислення святості виявляє органічне переплетення філософсько-антропологічних і культур-філософських аспектів. По-перше, екзистенціальний вимір святості як устремління людини до ідеалу конститує трансцендуючу особистість як специфічний антропологічний тип. По-друге, ідеал святості конститує ціннісну конфігурацію християнської культури як відповідь на затребуваність християнської особистості в конструюванні духовно-аскетичного простору її буття.

2. У контексті проведеного дослідження встановлено, що античні та християнські форми аскези, маючи безліч схожих елементів, в той же час виявляють фундаментальні онтологічні і антропологічні відмінності. Основою християнської онтології служить двополярне буття, де Бог є буттям абсолютним, а світ – в тій або іншій мірі – недосконалим. Кінцевою метою античної аскези виступає удосконалення людини. У християнській аскезі вказана мета є проміжною, а основною метою є перетворення всієї повноти буття у напрямі подолання його гріховності за допомогою онтологічної трансформації особистості. Вказана обставина дозволяє чітко розділяти через антропологічні і онтологічні відмінності античні та християнські аскетичні практики, а також розглядати християнство з його аскетичною константою як активну традицію відносно соціокультурного середовища. Провідною спрямованістю активної позиції духовної традиції християнства відносно соціокультурного середовища висувається теза про трансформацію культури.

3. Вивчення предмета дисертаційного дослідження дозволило встановити, що святість у ранньому християнстві розумілася як властивість всіх вірних членів християнської общини, і лише з IV ст., у процесі становлення основних догматичних, літургійних і інших християнських норм, святість почала сприйматися як предикат не всіх, а окремих, вибраних членів общини. Вказана обставина свідчить про динамічний, а не статичний характер християнського ідеалу святості, що дозволяє розглядати відносини християнства з його соціокультурним середовищем у динаміці змін уявлень про святість у різні історичні епохи.

4. Зроблений у дисертації аналіз святості й аскетичних практик як чинника соціокультурних процесів базується на методологічній основі, вираженій у комбінаториці філософсько-антропологічного і культур-філософського підходів,

застосованих у працях Райнхольда Нібура, Річарда Нібура, А. Тойнбі, Г. Федотова, С. Хоружого:

а) у межах теорії локальних цивілізацій А. Тойнбі у даній роботі використовувалися закони «виклику і відповіді», «відходу і повернення». Ці закони повністю відповідають досвіду православної аскетичної практики, де «відхід» із культури адепта аскетичної практики, як і «повернення» в неї, виглядають необхідними і закономірними чинниками осмислення динаміки аскетичного досвіду і кінцевою метою духовної традиції;

б) у контексті філософії культури Г. П. Федотова у роботі використовується запропонований ним метод агіографічного аналізу кризових явищ у культурі. Цей метод базується на осмисленні духовної традиції в тісному зв'язку і взаємодії з соціокультурним середовищем. Його використання дозволило здійснити моделювання культурних ситуацій, а також проаналізувати розглянуті культурні типи через типологію святості;

в) дослідження братів Нібур склали базову модель для аналізу взаємодії християнських норм (догматичних, есхатологічних, аксіологічних і ін.) і соціокультурного середовища в контексті теології культури. Запропоновані ученими моделі відносин християнської традиції і соціокультурного середовища дозволили значною мірою глибше осмислити механізми взаємодії між ними;

г) у дослідженнях С. С. Хоружого методологічно важливим для даного дослідження послужив його концепт «розмикання» особистості в трьох базових моделях – онтологічній, онтичній і віртуальній. Запропонована мислителем антропологічна рецепція християнського аскетизму дозволила звернути серйозну увагу на взаємодію православної християнської традиції і соціокультурного середовища в контексті антропологічних аспектів цієї взаємодії. Запропонована методологія конструювалася автором з урахуванням органічного співвідношення різних підходів до осмислення культури в їх спільній націленості на вивчення ідеалу святості й аскетичних практик як чинників соціокультурних процесів. Вона значною мірою розширює і поглиблює погляд на християнську аскетику як на різновид духовної культури і проекцію людських духовних устремлінь.

5. В результаті проведеного дослідження обґрунтована активна роль ідеалу святості в перетворенні низки сторін духовного, соціального і матеріального життя, суспільного середовища, яке оточує християнство, а також встановлено, що ця роль здійснюється опосередковано – через аскетичну практику. З'ясовано, що отримання адептом практики надреальних здібностей взаємодії з енергіями Інобуття через культивування християнських аскетичних практик дозволяє вирішувати низку актуальних проблем в емпіричній реальності. Для обґрунтування цієї тези в даній роботі були розглянуті результати діяльності відомих аскетів Бенедикта Нурсійського і Василя Кесарійського. Очевидно, що результати діяльності названих християнських святих справили значний вплив на культурну динаміку, істотним чином змінивши вектор розвитку соціокультурного середовища сучасних їм епох. Ця обставина дозволяє розглядати святість як генеруючий чинник культурної динаміки. Відповідно до зробленого аналізу трансляцій православної християнської традиції і її соціокультурного середовища, з'ясувалося, що основна функція цього середовища полягає в підтримці стабільності соціуму. Головне завдання духовної

традиції православного християнства полягає не в підтримці стабільності соціуму, а в онтологічній трансформації всієї повноти буття. Вказана обставина дозволяє чіткіше відмежувати християнську традицію від її соціокультурного оточення, що, у свою чергу, дозволяє більш конкретно і наочно розглядати взаємодію вказаних феноменів.

6. У роботі виявлена відповідність антропологічних формацій «людина онтологічна», «людина онтична» і «людина безмежна» культурним моделям взаємодії духовної традиції і соціокультурного середовища, якими є: «Христос – перетворювач культури», «Христос культури», «культура проти Христа». У свою чергу, вказані моделі характеризуються домінуванням відповідних типів святості. Так, модель «культура проти Христа» відповідає типам святих – великомученикам, мученикам, священномученикам, сповідальникам. Модель «Христос культури» відповідає типам святих – святителям, преподобним, праведникам, юродивим. Модель «Христос – перетворювач культури» відповідає типам святих – рівноапостольним, чудотворцям, благовірним. Підкреслюється, що висловлене твердження відносно відповідності певних типів святих певним моделям відносин християнської традиції і суспільно-культурного середовища, безумовно, має виключення, особливо в межових, перехідних періодах від однієї моделі до іншої, проте в цілому вказана закономірність зберігається.

7. Зроблений аналіз типології святих України-Русі дозволяє стверджувати, що фундаментальні типи святих формувалися за активного запиту соціокультурного середовища на певний антропологічний ідеал, уособлений у тому або іншому святому. Цей запит обумовлювався соціальними викликами відповідної епохи. Виявлені та проаналізовані різні соціокультурні модифікації християнського ідеалу святості (наприклад, релігійне вояцтво, побутове благочестя, місіонерський подвиг, мучеництво за Христа, праведне життя в Христі) дозволяють зрозуміти названий ідеал у синтезі трансцендентного і соціального вимірів культури, а також з'ясувати роль соціокультурного середовища у процесі формування християнських ціннісних констант. Важливим висновком дисертаційного дослідження є теза про необхідність збереження чистоти і повноти реалізації духовної традиції в контексті її відносин із соціокультурним середовищем. Спотворення в основі духовної традиції, неповна або вибіркова реалізація її складових призводить до утворення і розвитку деградаційних процесів як у структурі духовної традиції, так і в культурі взагалі.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті, опубліковані в наукових фахових виданнях України:

1. Потапов В. М. Святость в православной культуре в контексте церковно-государственных отношений. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і філософія науки.* 2014. Вип. 51, № 1114. С. 77–84.

2. Потапов В. М. Агиографическое измерение культуры в творчестве Г. П. Федотова. *Вісник Харківського національного університету*

імені В. Н. Каразіна. Серія: Філософія. Філософські перипетії. 2014. Вип. 49, № 1093. С. 91–96;

3. Потапов В. М. Аскетизм и культура: святость и ее культуротворческий потенциал. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філософія. Філософські перипетії.* 2014. Вип. 50, № 1116. С. 133–137;

4. Потапов В. М. Духовная традиция и культурная динамика: культуротворческое измерение синергичной антропологии С. С. Хоружего. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Філософія.* 2015. Вип. 44. С. 164–175;

5. Потапов В. М. Философско-этимологический анализ святости в европейских религиозных традициях. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і філософія науки.* 2016. Вип. 53. С. 66–69.

Статті, опубліковані в наукових фахових виданнях інших держав:

6. Potapov V. Ontological Foundations of anthropological differences and ancient Eastern Christian ascetic practices. *Yale Journal of Science and Education.* 2016. Vol. X, № 1 (18) (January-June). P. 103–111.

Тези та матеріали конференцій в інших наукових виданнях, які додатково відображають наукові результати дисертації:

7. Потапов В. М. Феномен святости и его роль в возрождении духовности в современном мире. *Возрождение духовности в современном мире: взаимодействие церкви и образования: тезисы конференции.* Х., 2013. С. 124–126;

8. Потапов В. М. Влияние социокультурной среды на генезис представлений о святости в древней Руси. *Культурологія та інформаційне суспільство XXI століття: матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції молодих учених (м. Харків, 21–22 квітня 2016 р.).* Х., 2016. С. 96–97.

АНОТАЦІЯ

Потапов В. М. Святість як антропологічний фактор трансформації культури. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2018.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню феномену святості і з'ясуванню його значення як важливого духовного чинника в становленні і розвитку різних трансформаційних процесів у культурі. Методологія дослідження ґрунтується на філософсько-антропологічному і культур-філософському підходах, що дозволяють усвідомити святість як проекцію людського і культурного буття. В результаті проведеного дослідження виявлений культуротворчий потенціал християнської святості щодо різних сторін суспільного і культурного життя.

На підставі дослідження взаємодії православної традиції з її соціокультурним середовищем в історії України-Русі проаналізована низка аспектів і механізми трансформацій, що відбуваються як у духовному середовищі під впливом його соціокультурного оточення, так і в цьому оточенні під впливом православної традиції з її ідеалом святості. Під час дослідження встановлено, що різного роду спотворення, які стосуються святості як системоутворюючого ядра православної традиції, призводить до утворення і розвитку процесів деградації як у структурі духовної традиції, так і в культурі взагалі, що, у свою чергу, призводить до деструктивних процесів у суспільному житті.

Ключові слова: святість, антропологічний чинник, трансформація культури, духовна традиція, аскетичні практики, соціокультурне середовище, соціальні виклики.

АННОТАЦІЯ

Потапов В. М. Святость как антропологический фактор трансформации культуры. - Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата философских наук по специальности 09.00.04 – философская антропология, философия культуры. – Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Харьков, 2018.

Диссертация посвящена комплексному исследованию феномена святости и уяснению его значения в качестве существенного духовного фактора в становлении и развитии различных трансформационных процессов в культуре. Методология данного исследования основывается на философско-антропологическом и культур-философском подходах, позволяющих уяснить святость как проекцию человеческого и культурного бытия. Указанная методология базируется на отдельных элементах культур-философских и философско-антропологических концепций А. Тойнби, Г. П. Федотова, М. Фуко, С. С. Хоружего, Райнхольда Нибура, Ричарда Нибура.

В результате проведенного исследования выявлен культуротворческий потенциал христианской святости в отношении различных сторон общественной и культурной жизни. Установлен факт существенного влияния оказанного христианскими аскетами-подвижниками (Василием Кесарийским, Бенедиктом Нурсийским, Иосифом Волоцким), а следовательно и духовной традицией, представителями которой являлись указанные аскеты, на современную им социальную среду.

На основании исследования взаимодействия православной традиции с ее социокультурной средой в истории Украины-Руси проанализированы ряд аспектов и механизмы трансформаций, происходящих как в духовной среде под воздействием ее социокультурного окружения, так и в данном окружении под воздействием православной традиции с ее идеалом святости. Установлен факт существенного влияния социокультурной среды на генезис представлений о святости в лоне духовной традиции. Выяснено, что социокультурная среда в период феодальной раздробленности древнерусского государства оказывала существенное влияние на формирование представлений о святости как жертвенности. Раннехристианский

период культуры Украины-Руси формировал запрос социокультурной среды на эффективных церковных менеджеров, а период монгольского вторжения на воинов-победителей. Запрос социокультурной среды на «универсальную» святость был реализован в канонизации Сергия Радонежского.

В процессе диссертационного исследования установлено, что основой духовной традиции является аскетическая практика. Христианская аскеза является безусловно необходимым атрибутом обретения святости. Следовательно, принадлежность к духовной традиции определяется не соблюдением адептом указанной традиции нравственных и других норм, разработанных в лоне последней, а культивацией аскетических практик духовной традиции.

В ходе исследования установлено, что различного рода искажения, касающиеся святости как системообразующего ядра православной традиции, приводят к образованию и развитию процессов деградации как в структуре духовной традиции, так и в культуре вообще, что, в свою очередь, приводит к деструктивным процессам в общественной жизни.

Ключевые слова: святость, антропологический фактор, трансформация культуры, духовная традиция, аскетические практики, социокультурная среда, социальные вызовы.

ABSTRACT

Potapov V. M. Holiness as an Anthropological Factor of Culture Transformation. - Manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Philosophy in specialty 09.00.04 – Philosophical anthropology, philosophy of culture. – V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2018.

The thesis is devoted to the complex study of the phenomenon of holiness and the clarification of its significance as an essential spiritual factor in the formation and development of various transformational processes in culture. The methodology of this study is based on the philosophical-anthropological and cultural-philosophical approach, which makes it possible to understand holiness as a projection of human and cultural existence. The cultural potential of Christian holiness has been revealed in relation to various aspects of social and cultural life.

On the basis of the study of the interaction of the Orthodox tradition with its socio-cultural environment in the history of Ukraine - Rus, a number of aspects and mechanisms of transformations are analyzed that take place both in the spiritual environment under the influence of its sociocultural environment and in this environment under the influence of the Orthodox tradition with its holiness ideal. The study found that various kinds of distortions concerning holiness as a backbone of the Orthodox tradition lead to the formation and development of degradation processes both in the structure of the spiritual tradition and in culture in general, which in turn leads to destructive processes in the common life.

Key words: holy, anthropological factor, the transformation of culture, spiritual tradition, ascetic practices, socio-cultural environment, social challenges.